

דף הנחייה 2

פג עמ' ב 'אמר ר' זירא' – פד עמ' א' אנא אשתיירי משפירי

א. תפיסת הגנבים: החטא ועונשו חלק א

1 במרכז האגדה בדף הקרוב עומדת דמותו של ר' אלעזר בנו של רבי שמעון בר יוחאי. אמנם יש ללמוד את הספור בסוגייתנו כעומד בפני עצמו אבל אין חובה לכלוא את הרוח וכדאי גם להרחיב את זווית המבט לדמותו המלאה כפי שמשקפת במכלול יצירתנו המסורתית. ניתן לעשות זאת דרך האנציקלופדיה לתנאים ואמוראים שמצוייה בבית המדרש ח"א עמ' 58-59.

מי שעיתו בידיו מוזמן לקרוא את הספור המלא של רשב"י במערה [יחד עם בנו ר' אלעזר] שחינוי לפרט מסויים בהמשך הסוגיה שלנו, אך יתכן ונותן מימד טוב יותר לדמות גבורינו. – מדובר בספור המופיע במסכת שבת לג עמ' ב [ומי שקשה לו יכול לקרוא בספר האגדה, ספר שני, מעשי חכמים אות כא, עמ' קצב [אות קטנה רכא].

2 השיטה לתפיסת פושעים.

אין ספק שההשוואה המתבקשת לשיטת רבי אלעזר היא שיטתו של שרלוק הולמס בין כך ובין כך הראיות בהן הוא משתמש, אם נשתמש בלשון המעטה, נשמעות קצת נסיבתיות – אם כן איך הוא הצליח? מיקל על המצוקה הרב יוסף חיים בספרו בנייהו בן יהוידע על אגדות התלמוד:

ודע כי כל השערות אלו שהסביר אותם לו, היינו כדי לתפוס בעבור לחקרו ולדרשו, ואין הכונה שימסרנו למלכותא על פי השערות אלו, יען כי השערות אלו הם מוסברים על פי הרוב, דאפשר שהוא אינו תלמיד חכם ואינו פועל, ועם כל זה ישן שקרה לו מקרה של הקצה באותה הלילה, שהיה לו כאב הראש, או כאב שיניים, או כאב מעיים, או היה לו חולה בתוך ביתו ושמשו כל הלילה, או היה בסעודת מרעים וכיוצא, ולכן אין למסרו ביד מלכות אלא אם כן יעשה לו חקירה ודרישה, לדעת למה מתנמנם, ולמה לא ישן בלילה, ואז אחר שיתברר לו הדבר יעשה מעשה, משא"כ אם הוא תלמיד חכם או פועל, אין צריך לתפוס כדי לחקרו ולדרשו, אלא יתלה הדבר בעניינו. ודע כי המלך מוליך עמו אנשים משחיתים הממונים על הרג וצליבה, ובתחילה כאשר תופסו כדי לחקרו ולדרשו אין רשאים לשלוט בו, ורק אחר שיתברר אצלו שהוא גנב, אומר לאותם המשחיתים תפסוהו, אז יצא הדבר מתחת ידו, כי אלו יעשו בו משפט כתוב להרגו או לתלותו, ואין יכול להצילו מידם, כי מאחר שמסרו בידם נמצא נגמר דינו אצלו, ולכן כיון שאמר לאותם הממונים על ההוא גברא תפסוהו, לא היה יכול להצילו מידם, אלא תכף עשו בו משפט כתוב לתלותו, כי כך הם מצויים ועומדים מאת המלך:

3 מסירה להריגה או כילוי קוצים?

שאלת הסגרת פושע יהודי לידי שלטונות זרים שמשה סלע מחלוקת גם בתקופה האחרונה. את הדילמה במיצר שבין נאמנות לאומית ודתית לבין שמירה על החוק וסמכות המלכות מבטא בסגנונו המעודן המאירי:

תלמידי חכמים וחסידים ואנשי השם ראוי להם על כל פנים להרחיק עצמם שלא להתודע לרשות וכל שכן לקבל מהם מנוי לתפוש גנבים וליסטים ושאר רשעי הדור לימסר להריגה שכל שעושה כן הרי הוא גורם ליהרג הרבה נפשות מדין המלכות שלא מדין תורה וכל שמסבב מיתתו שלא בדין תורה הרי זה אחד ממיני המלשינות והמסירה וכמו שאמרו לאחד מגדוליהם עד מתי אתה מוסר עמו של אליהו להריגה ואף על פי שהתנצל על זה ואמר קוצים אני מכלה מן הכרם כבר השיבוהו יבא בעל הכרם ויכלה את קוציו ואם תאמר שאף הוא מניחם אלא אם כן נודע בהם שמתחייבים מדיני ישראל הרי עובר על חקי המלכות וטכסיו ואף זה אסור לו וכמו שאמר אחד מגדוליהם ומאי אעביד הורמנא דמלכא אנא אחר שכן אין בה אלא להתרחק מזו ומכיוצא בה ולהשתדל עליה בכל כחו כבר השיבו לאחד מהם אביך ברח ללודקיא את ברח לאסיא:

המהרש"א מחדד את הדילמה המוסרית

עד מתי אתה מוסר עמו כו'. אע"ג שכונתו היה לטובה דלא לתפוס צדיקים כדקאמר דלמא שקלת צדיקי ושבתק רשיעי מ"מ קאמר לו ריב"ק שהיה לך למשוך ירך אפילו מן הרשעים כדמסיק יבא בעל הכרם כו' ושהשיב לו קוצים אני מכלה לפי שקראו חומץ בן יין השיב לו חומץ נעשה מיין ע"י הקוצים שבכרם שנתקלקלו הגפנים על ידי הקוצים אבל כשיכלו הקוצים יתוקן הכרם ויחזור היין למוטב שלא יחא נעשה חומץ ודו"ק:

|| מהי המסקנה הראויה: לעשות מעשה שהוא הטוב ביותר מבחינה מוסרית האפשרי למרות שגם הוא לקוי מוסרית, או להתרשל ממנו כדי לא להתלכלך בחוסר מוסריות [אפילו שהיא קטנה מבחינה יחסית]?

בס"ד אדר תשע
 || סוגיה זו התעוררה עקב מחויבותה של מדינת ישראל להסכמי הסגרה עם מדינות אחרות. דוגמא לדבר בשני מאמרים [או מאמר ותגובתו]:
 פרו'פ' מנחם אלון, דיני הסגרה במשפט העברי, תחומין ח עמ' 263-286,
 הרב ש' ישראל, הסגרת עבריין לשיפוט זר, שם עמ' 287-296.
 || בהקשר של הסוגיה שלנו כתבה ר' שושני מאמר:
 רבי אלעזר בן רבי שמעון והגנבים- ספור על חטא וכפרתו. כל המאמרים נמצאים בתיקיית המאמרים – כדאי לעיין.

ב. בניכם אינם שלכם

ספור גודל גופם ואיברים של החכמים מוליד שתי גישות פרשניות. הגישה האחת מבקשת להוציא את הזרות ובנושא המגונה מתוך התלמוד על ידי שינוי משמעותו הפשוטה -אם בדרך של הסחת דעת מן המוקד [תוס' רא"ש] ואם על ידי שינוי משמעותו של המילים [שיטה מקובצת] הדרך השניה היא של המהר"ל המזכך את המשמעות של הסוגיה על יד הצעת מגמתה הרעיונית. לשיטת המהר"ל של השלכה מעשית ומוסרית המעצבת מחדש לא את הסוגיה אלא את השקפת העולם המקובלת, דבריו מובאים בנספח בקלסר. (גם שם זה מקוצר...)

תוספות רא"ש

בניכם אינם שלכם. אבריה דר' ישמעאל וכו'. דברים הללו נכתבו שלא להוציא לעז על בני אדם שהם כך:

שיטה מקובצת

איבריה דרבי ישמעאל. יש מפרשים דאיבריה רצה לומר אכילתו תלמיד הר"פ. והריטב"א כתב איבריה וכו' הוא מקום הקיבורת של הזרוע או הירך שהוא עגול ושם בודקין האדם שהוא שמן ועב ופירושו רש"י אינו נכון. עד כאן:

|| ואחרי כל הפרשנות הזו, יש לשאול האם הצמדתם של ר' אלעזר ור' ישמעאל באופן כפול [גם בעיסוקם וגם בגודל גופם] ומשולש [במפגש ביניהם כשצמד הבקר עובר תחת בטנם], היא מקרית? האם אין כאן רמז לשייך בין ההיבטים השונים באישיותם?

נגיד משהו על אגדה

האגדה וההיסטוריה

הסוגיה השבועית זימנה לנו סיפורים על דמויות ידועות ופועלים החברתי/פוליטי - האם עלינו לקבל את הסיפורים כעובדה היסטורית? האם חז"ל כתבו היסטוריה? האם אגדות חז"ל הם היסטוריה או שמא ספרות או הגות? או במילים של ילד נשאל 'זה היה באמת?'

סיכום של דעות החוקרים בנושא מביאה פרופ' עפרה מאיר ז"ל:

ספרות חז"ל לא התכוונה לספר את תולדות עם ישראל בתקופתה או את תולדות האישים. חז"ל לא עשו שום מאמץ כדי לתאר ולשמר בכתובים, את מה שידעו על מהלכם של המאורעות ההיסטוריים בדורם, ואין לחפש אצלם גישה היסטורית מדעית שמטרתה לשמר עבור הדורות הבאים מידע על מה שבאמת קרה. ההכרה בתכונה זו הולכת וקובשת את מקומה בקרב חוקרי תולדות ישראל בדורות האחרונים. אף על פי כן, רוב המחקר... מיוסד על הגישה שניסח פרידמן: "על ידיעה ממעשי העולם הזה ובמיוחד כשיש בה צביון פוליטי או ריאלי, שאין טעם מיוחד לחשוך במהימנותה - אפשר להניח שיש לה גדרעין היסטורי, ולקבוע אותה בתוך התיאורים ההיסטוריים של התקופה. (מתוך המבוא לספרה על רבי יהודה הנשיא)

לאור דברים אלו נחשוב:

- מדוע לדעתכם חז"ל לא טרחו לתעד את ההיסטוריה?
- האם חוסר הדיוק ההיסטורי פוגם בחשיבות האגדה? מה משמעותה אם אינה היסטורית?

נספח 1 - מהר"ל באר הגולה באר חמישי

...ודבר זה נראה זר לכתוב זה בתלמוד דברים אלו, ואף כי כבר תמצא בתוספות למה נכתבו אלו דברים. אבל יש לך לדעת כי התוספות כתבו לאותם שאי אפשר להם להבין דברי חכמה, אבל האמת כי דברים אלו הם סתרי החכמה. וראוי היה להשיג בשני דברים, האחד מה שאלו דברים תמיד האומר היה בו עניין זה, כי ר' יוחנן העיד על ר' ישמעאל בר' יוסי והיה נמצא בו עניין זה ג"כ, וכן רב פפא העיד על ר' יוחנן והיה בו ג"כ עניין זה ודבר זה אינו במקרה. השני כי תמיד הדור הראשון יותר בשיעור, כי ר' ישמעאל בר' יוסי היה מכת התנאים, ור' יוחנן סוף התנאים, ורב פפא סוף האמוראים ותמיד השיעור פוחת והולך, וגם זה לא במקרה הוא. אמנם גם זה אמרו לכבוד השם יתברך ולפארו. כי הרבה מחכמים והם החוקרים בשכלם על הנמצאים, שהם אומרים כי זה חרפת האדם ובושתו וכלימתו חבור איש עם אשתו, עד שאמרו בהסכמה מוחלטת חוש המשוש חרפה הוא לנו.¹ ודבר זה באו להרחיק חכמים, כי לא יסבול דבר זה הדעת, כי יהיה יסוד הכל אשר הוא קיום העולם שהוא פריה ורביה יהיה נבנה על דבר גנאי וחרפה. ויותר מזה כי אין זה כבוד השם יתברך שיהיה דבר שהוא יסוד העולם על דבר שהוא גנות וחרפה, וכאשר היסוד הוא רעוע כל אשר הוא נבנה עליו הוא נופל. ולכן ראוי להרחיק את דעת זה. כי אין בחבור איש עם אשתו שום דבר של פחיתות כלל. ודבר זה הוא בודאי דעת התורה, דכתיב (בראשית ב') ויהיו שניהם ערומים גו' ולא יתבוששו, הרי הדבר הזה לא היה גנאי כלל ואילו היה גנאי למה לא יתבוששו, ואם בשביל שלא היה דעת בהם, דבר זה לא יסבול הדעת שהאדם שקרא שמות לכל הנבראים וזה יורה על הפלגת חכמתו, לא יהיה בו דעת שדבר זה פחיתות לאדם.... אבל העניין הוא כמו שאמרנו, כי אין פחיתות בעניין זה כלל מצד עצמו, רק בשביל שהאדם מכוון לתאוותו ויצרו ומצד הזה הדבר הוא גנאי. ולפיכך קודם שחטא ונטה אל תאוותו ואל יצרו אין בזה שום גנאי, רק כאשר נכנס בו היצר והתלבש בתאוה חומרית אז הוא גנאי מצד התאוה... ומה שאמר הכתוב (שם ג') מי הגיד לך כי ערום אתה, פ' ומי הגיד לך שיש להקפיד על שאתה ערום ויש חרפה וגנאי בזה וכן פרש"י ז"ל. ואחר שנטה אל התאוה אז ראוי היה להם לכסות בשר ערוה. וזה שאמרו שם על דבר זה כי כאיש גבורתו, ורצה בזה כי כגבורת אנשים האבר הזה ודבר זה מורה על חשיבותו ולא על פחיתותו, כי הפחיתות והגנות אין ראוי להיות מצורף אליו הגבורה, שלא נאה הגבורה שהיא שלימות בדבר שהוא מגונה בעצמו. אבל הדבר הזה כמו שאמרנו למעלה, כי אין בדבר הזה בעצמו גנאי, כי אדרבא מצד עצמו אינו גנאי לפי שהוא יסוד אשר נבנה עליו הכל, אמנם אשר מתלבש בתאוותו ומשמש בו לתאוותו כמו שהוא אצל כל אדם הוא גנאי וחרפה, לא מצד המעשה בעצמו:

והמאמר שלפני זה, שחולקים שיש שאומר אהבה דוחקת את הבשר ויש שאומר כי כאיש גבורתו. גם מחלוקת זה אינו דבר קטן, כי למ"ד אהבה דוחקת הבשר, כי חבור האדם עם אשתו שיהיו לדבר אחד לגמרי, והחבור הזה אל תאמר כי הוא דבר גשמי כמו שאר בעלי חיים, אין הדבר כך כי יש להם לאיש ואשה כח החבור מן הש"י, וכמו שנרמז במלת איש ואשה כי בהם נשתתף שמו הוא שם י"ה היו"ד באיש וה"א באשה לומר כי הש"י מחבר הזיווג הזה ומאחד אותם לכך שמו ביניהם ודבר זה הוא החבור מן איש ואשה, ולכן כח עליון מחבר אותם ועל זה אמר אהבה שהוא עצם החבור שהוא מן השם יתברך דוחק הבשר הגשמי, שודאי ראוי שיהיה גובר כח החבור על הבשר הגשמי שהוא עומד כנגד זה. ואידך סבר כי כאיש גבורתו, כי אבר התשמיש יש לו כח איש כי האבר הזה הוא ההבדל בין איש לאשה ואילו ראוי ביותר שם איש ולכן יש לו כח מיוחד יותר. והבן דעת האומר אהבה דוחקת את הבשר, ר"ל כי כח אהבה שהוא חבור זכר ונקיבה כל כך גדול שהוא דוחק את הבשר, והב' אומר כל כך גדול כחו של איש במה שהוא איש שדוחק הבשר. ושניהם כוונתם כי יש בחבור הזה כח שהוא על הטבע וגובר על הטבע המתנגד, ובזה התבאר כי אין כאן גנות וגנאי בעצם הבריאה כלל, רק ההפך הוא שהדבר שחושבים שהוא גנות וגנאי אינו כך כלל, ואדרבא נמצא בו הדבר שהוא שבח הוא הגבורה והכח....

דע כי מיסודי היצירה כמו שאמרו במסכת נדרים (ל"ב, ב') החכמה תעוז לחכם מעשרה שליטים אשר היו בעיר מאי עשרה שליטים שתי עינים שתי אזנים שתי ידיים שתי רגלים וראש הגויה והפה. ופ' הכתוב לפי זה, כי השכל אשר לאדם תעוז והוא יותר במעלה מן עשרה אברים שהם שליטים בגוף האדם, שהגוף נקרא בשם עיר בכל מקום כמו שהוא מבואר במקום אחר. וגם מזה תוכל להבין, כי לא אשר יחשבו בני אדם הוא דרך חכמים, שהרי מנה האבר הזה עם עשרה שליטים שהם האברים החשובים. ויותר מזה, כי כל האברים הם זוגות ואילו ראש הגויה והפה אלו שנים בלבד הם יחידים, וזה כמו שאמרנו כי על ידי האבר הזה האדם

1 כוונתו לרמב"ם מורה נבוכים ח"ב פרק לו: מי שכבר התבטלה מחשבתו ופסקה תשוקתו לעינים הבמהיים - רצוני לומר, בחירת תענוג המאכל והמשתה והמשגל - ובלבד - החוש הממשש, אשר באר אריסטו במדות ואמר בשזה החוש - חרפה לנו - [ומה טוב מה שאמר! כי באמת הוא חרפה, מפני שהוא לנו מאשר אנחנו בעלי חיים, לא דבר אחר, כשאר הבהמות, ואין בו דבר מעין האנושות]....

הוא איש אשר האיש נחשב כמו צורה כמו שאמרנו, וכן הפה שבו הוא חי מדבר דבר זה הוא נחשב צורה. ומחולקים הם כי הפה הוא אל הדבור אשר הדבור הוא שכלי כמו שאמרנו בכמה מקומות, וראש הגויה הוא בשר, והפה שבו הדבור בודאי נחשב כמו צורה, וראש הגויה מפני שעל ידי אבר זה נחשב איש והאיש הוא נחשב צורה ובזה הוא משלים כל האברים שהם תשעה, אבל אין בכלל הזה הפה שהוא עשירי, כי כבר אמרנו כי הפה בעצמו נחשב כמו צורה והוא משלים את הכל מצד שממנו הדבור השכלי. ולכך מנה ראש הגויה והפה ביחד, כי אלו שתי אברים הם לאדם השלמה מצד שתי בחינות, כי האברים של אדם משמשים את האדם במה שהאדם יש בו השכל ומצד בחינה זאת הפה הוא השלמה לאדם כי הפה בו הדבור שהוא שכלי, ומצד בחינה שנית במה שהאברים משמשים אל האדם במה שהוא אדם גשמי וראש הגויה הוא השלמה להם כי האבר הזה הוא השלמת האדם. ולפיכך אמר אבריה דרבי ישמעאל כחמת בת ט' קבין וכל אלו דברים גדולים מאוד ומוציא את כלם אל הפעל עד שהוא בפעל לגמרי ואמר אבריה דר' ישמעאל בר' יוסי כחמת בת תשע קבין, כי ראוי לו מספר תשע מטעם אשר אמרנו כי הוא השלמה אל כל התשעה. ואמר אבריה דר' יוחנן כחמת בת חמשה קבין, ודבר זה כי רבי יוחנן שהוא

האברים של אדם משמשים את האדם במה שהאדם יש בו השכל ומצד בחינה זאת הפה הוא השלמה לאדם כי הפה בו הדבור שהוא שכלי, ומצד בחינה שנית במה שהאברים משמשים אל האדם במה שהוא אדם גשמי וראש הגויה הוא השלמה להם כי האבר הזה הוא השלמת האדם. ולפיכך אמר אבריה דרבי ישמעאל כחמת בת ט' קבין וכל אלו דברים גדולים מאוד ומוציא את כלם אל הפעל עד שהוא בפעל לגמרי ואמר אבריה דר' ישמעאל בר' יוסי כחמת בת תשע קבין, כי ראוי לו מספר תשע מטעם אשר אמרנו כי הוא השלמה אל כל התשעה. ואמר אבריה דר' יוחנן כחמת בת חמשה קבין, ודבר זה כי רבי יוחנן שהוא אמורא והוא מדריגה למטה מזה, ולפיכך אמר אבריה דרבי יוחנן כחמת בת חמשה קבין, ור"ל כי הוא המשלים לחמשה אברים האחרונים שהם שתי ידיים ורגלים, ולא היה כאן השלמה אל כל ה"ט" רק אל חמשה אחרונים, ואמרי לה כחמת בת ג' קבין ור"ל כי אין לתת לו השלמה רק אל שנים האחרונים ולפיכך אמר כחמת בת שלשה קבין. וכל ענין זה שזכר כאן לא בא לומר, רק על ענין מהות האבר הזה שיש לו חשיבות הצורה ומוציא את האדם אל הפעל ואל השלימות, ומפני שכל שתי מדריגות שהם זה על זה, על ידי התחתונה העליונה הוא בפועל כאשר העליונה יש לה מדריגה עליה, ולכך רב יוחנן מעיד על רבי ישמעאל ומוציא אל הגלוי אבריה דר' ישמעאל, ורב פפא מוציא אל הגלוי אבריה דר' יוחנן כאשר כל אחד ואחד הוא השלמה יותר, ולעולם אשר אין לו השלמה כ"כ מוציא אשר עליו אל הפעל הנגלה ולכך כל אחד מעיד על אשר הוא עליו. ואמר כי אבריה דרב פפא כי דקולא דהרפנאי, ר"ל שהכל פונה אליו מפני שהוא צורה והכל נמשך אחר הצורה והיא השלמת הכל, וזהו מה שאמר כי הוא כמו דקולא דהרפנאי שהכל פונה ונמשך אחריו כמו שהוא ראוי אל הצורה שהוא משלים הכל:

ויש לך להבין ולדעת ותדע, כי האבר הזה בו נחשב האדם בפעל, כי כבר אמרנו כי ע"י האבר הזה נקרא איש ויש לאיש מדריגת הצורה ועל ידי זה נחשב בפעל הגמור. ודבר זה הוא סוד המילה, שצריך להסיר הערלה אשר הוא כמו מכסה לאבר הזה והערלה מונע עד שלא נמצא האדם בפעל, כי כל אשר יש לו כסוי ואטימא אינו נמצא בפעל הנגלה, והרי על ידי אבר הזה הוא איש אשר האיש נחשב צורה שעל ידי הצורה הוא בפעל הגמור, ולכך צריך להסיר הכסוי והאטימא שהוא הערלה עד שיהי' איש בפעל כמו שראוי אל הצורה שהוא נמצא בפעל. ודווקא אל ישראל נצטווה המילה, מפני שיש אל ישראל מעלת ומדריגת הצורה כמו שהתבאר פעמים הרבה, ולפיכך ראוי ומחויב להסיר הערלה. והרי הדברים האלו מבוארים מאוד שאין לספק בכל אלו דברים, עד שנראה כשמש בצהרים הדברים העמוקים האלו, כי באו להסיר הדעת הנפסד שאומרים כי האבר הזה מרוחק מצד עצמו ויש בו הגנות והחפרה, וא"כ היה זה גנאי לאדם אשר בגנות וחרפה והיה מורה על מיעוט שלימות האדם. לכך באו חכמים ועקרו הדברים אלו כאשר יבין אותם. ואין הדברים כמו שאמרו רק כי כל מעשה ה' אמת אין גנאי ובזיון בהם, ובפרט באדם רק הכל בשלימות. לכך לא נמנעו חכמים מלכתוב דבר זה בספר הקדוש, כי גם דבר זה קדוש ומקודש והם מסתרי התורה מענין האדם וצלמו, אשר החוקרים מדעתם ושכלם בזו אותו וגם צלמו. וכאשר תבין את זה אז תבין מעלת צלם האלקי שבאדם, והפלוסופים לא ראו והביטו רק הטבע כמו הרופאים לא ידעו ולא יבינו רק הטבע, ולכך לא עמדו על הבריאה הזאת הוא האדם, כי יצירת האדם בפרט, הכל הוא ענין אלקי ולא טבעי. ומעתה איך תשתכנה אבני קודש בראש כל חוצות, מושלכים רמוסים תחת רגלי האדם נתונים למרמס עד שהאדם מואס בהם, הדריסה עליהם והם אבנים יקרות יותר משהם וישפה ספיר גזרתם, ואין חכמתם דומה לחכמת חכמי האומות כי חכמי האומות אף כי היו חכמים היה חכמתם שכל האנושי, אבל חכמינו חכמתם חכמה פנימית סתרי החכמה מה שידעו על פי הקבלה מרובם מרובם עד הנביאים ועד מרע"ה. לכן עיני עיני הורידו כנחל דמעה אל תתנו פוגת לכם, איך נחשבו דברי יקר להבל אין חפץ בו, ואם לא שלא יתעללו בהם אנשים שאין ראוי להם לפרש סתרי החכמה היה ראוי להוסיף על הדברים אלו, למען דעת כל עמי הארץ כי אין חכמה זולת חכמתם, והוא יתברך יכפר בעדנו אמן: